

УДК 347.122

І. Венедіктова, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського Національного університету ім. В. Н. Каразіна

Методологічні підходи до співвідношення понять «інтерес» і «потреба» при визначенні юридичної категорії «охоронюваний законом інтерес»

Інтерес — дуже складна категорія для наукового пізнання. З одного боку, він не є одноплановими суспільними відносинами людей, цілком доступними для емпіричного дослідження, а з другого, — складність полягає в тому, що існує стійке (побутове) розуміння інтересу. Проте наукове пізнання цієї категорії вимагає від нас певного методологічного підходу. Для з'ясування природи інтересу необхідно дослідити його ознаки, не можна оминати увагою суб'єктивну та об'єктивну сторони інтересу, проаналізувати його форми прояву в різноманітних сферах: філософії, соціології, психології, економіці, юриспруденції як спеціальної, в даному випадку прикладної науки. І перше, з чим стикається дослідницький пошук, — це тісний взаємозв'язок понять «інтерес» і «потреба». Потреби відіграють значну роль у визначенні інтересу. Уявлення про потребу як про єдину причину цілей людини виникло ще за часів Античності. У початковому, дуже незавершеному вигляді ідея зв'язку інтересів та потреб була озвучена Демокритом. Значного поширення думка щодо ролі потреб та інтересів набула за часів епохи Відродження, пізніше — у соціологічних теоріях просвітників. Гоббс, Локк, Гассенді, Гельвецій у боротьбі проти релігійного фанатизму часто застосовували потребу для тлумачення вчинків людей. Для вчених ХХ ст. також було характерним визнавати за потребами роль найбільш істотних та типових для цілей людини причин. Це простежується у працях Б. Сніннера, М. Чукаса, Ж. Елюля, Т. Роззака, Ю. Хабермаса, Р. Хейлбрюнера та ін. Розвиток цих думок пояснюється перш за все тим, що потреби, дійсно, так чи інакше беруть участь у детермінації діяльності і надають емпіричне уявлення щодо необхідності задоволення «зовнішніх» стосовно діяльності потреб, без яких неможливе людське життя. Такий підхід є зрозумілим, якщо будь-яку людську діяльність, починаючи із задоволення фізіологічних потреб і закінчуючи суспільно-політичною діяльністю, називають безпосеред-

ньою функцією потреб. Як вказує О. Ханіпов, «виділення потреб суб'єкта визначальною причиною акта результативної діяльності було б достатнім і цілком виправданим, якби об'єкти потреб людини були б надані йому в готовому вигляді, а вплив зовнішніх умов взагалі був би постійним та несуттєвим порівняно з дією внутрішніх суб'єктивних чинників»¹.

Щодо співвідношення понять «благо — потреба — інтерес» слід зазначити таке. Сучасна наука трактує благо як вихідний, підтверджений життєвим досвідом факт задоволення споконвічних потреб, очікувань та бажань людини за умови поєднання їх устремлінь та зусиль. Благо — це перша і єдина загальна підстава, щодо якої зберігається актуальність і завжди розуміється різноманітність соціальних і особистих інтересів, соціокультурних орієнтацій індивідів й істотно мінливий характер їх ментальності². Це предмет або явище, які задовольняють певну потребу і відповідають інтересам, цілям і устремлінням людей³. Блага можуть бути природними — результат стихійних природних процесів та суспільними — продукти діяльності людини. Залежно від потреб розрізняють матеріальні й духовні інтереси. Потреба — це нужда або недостатність будь-чого, необхідна для підтримання життєдіяльності й розвитку організму, людської особистості, соціальної групи, суспільства; своєрідний соціальний збудник активності⁴.

У філософії інтерес так чи інакше пов'язується з практичною діяльністю і розглядається як чинник, що бере свій початок більшою мірою в необхідності, нужді, ніж у бажаннях, почуттях, емоціях⁵. Звідси і часте отождолення інтересу і потреби. І. Кант розділив потребу й інтерес, довівши, що інтерес може мати лише розумна істота, лише людина. В. Бернацький, як і О. Ханіпов, розмірковує про те, що інтерес у своїй генезі пов'язаний з потребою і відносинами, а не з психікою і свідомістю. У нього інтерес є особливим проявом потреби,

¹ Ханіпов А. Т. Интересы как форма общественных отношений / А. Т. Ханіпов ; отв. ред. А. К. Черненко, А. А. Чегулин ; АН СССР, СО Институт истории, филологии и философии. – Новосибирск : Наука. Сиб. Отделение, 1987. – С. 27.

² Див.: Плотников В. И. Современный философский словарь / В. И. Плотников ; под общ. ред. В. Е. Кемерова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Академ. проект, 2004. – С. 80.

³ Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. – Изд. 3-е. – М. : Изд-во политич. лит-ры, 1975. – С. 43.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – С. 499–500.

⁵ Бернацкий В. О. Интерес: познавательная и практическая функции / В. О. Бернацкий. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1984. – С. 10.

що виявляється лише в умовах виникнення суспільних відносин носія потреби з її предметом. Поза потреби і відносин інтерес не може існувати. Але в той же час, його не можна зводити ані до першого, ані до другого, тим більше ототожнювати з ними¹. І в цьому В. Бернацький пішов далі від О. Ханіпова. Він вивів формулу: «інтерес є проявом потреби за наявності суспільних відносин між носієм та предметом потреби як суспільним продуктом», проте далі зазначив, що «інтерес — не суспільні відносини, йому нема що виразити, крім потреби»².

Проте залишається стійкою думка щодо того, що «інтерес» і «потреба» є тотожними поняттями. О. Айзикович звертає увагу на те, що інтереси суть різновид потреб, а «видова специфіка інтересів» полягає в тому, що «інтереси — це соціально детерміновані потреби»³. Така ж точка зору знайшла своє відображення і в працях В. Сіренка⁴. В. Приписнов називає інтереси суб'єктивним відбиттям об'єктивно існуючих потреб⁵. Головним змістом інтересів є потреби і у С. Солодкової, яка підкреслює, що «відтворені потреби виступають основою інтересів»⁶.

В. Сіренко навіть визначає структуру інтересу через потреби. До неї входять: а) необхідність задоволення потреби, що передбачає наявність самої потреби; б) можливість задоволення потреби, що передбачає наявність умов та засобів для її задоволення; в) усвідомлення необхідності задоволення потреби і можливості її задоволення⁷.

Спільне між потребою й інтересом ще більше підкреслює їх відмінні ознаки. Якщо потреби обумовлюються матеріальними та духовними продуктами, то інтереси визначаються місцем соціального суб'єкта в системі економічних відносин. Це породжує і відмінність їх функцій. Потреби виступають як джерело активності та внутрішньої спонукальної сили діяльності. Функція інтересів полягає у визначе-

¹ Бернацький В. О. Интерес: познавательная и практическая функции / В. О. Бернацкий. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1984. – С. 10.

² Там само. – С. 26.

³ Айзикович А. С. Важная социологическая проблема / А. С. Айзикович // Вопр. философии. – 1965. – № 11. – С.167.

⁴ Сіренко В. Ф. Проблема интереса в государственном управлении / В. Ф. Сіренко. – Киев, 1980. – С. 9–10.

⁵ Приписнов В. И. Механизм действия социальных законов и субъективный фактор / В. И. Приписнов. – Душанбе : Ирфон, 1972. – С. 9.

⁶ Солодкова С. В. Система производственных отношений социализма: Вопросы теории / С. В. Солодкова. – М., 1977. – С. 174–175.

⁷ Сіренко В. Ф. Проблема интереса в государственном управлении / В. Ф. Сіренко. – Киев, 1980. – С. 11.

ності напряму та характеру зміни об'єктивного світу. Функція потреб — у цілеспрямованості інтересів. Потреби характеризують людину з точки зору її нужди, а інтереси становлять зміст її волі.

Таким чином, можна погодитися з думкою, що інтереси містять у собі не лише потреби, а й шляхи їх задоволення¹.

Якщо основою активності живого організму виступають потреби, точніше, ступінь їх невдоволеності, то соціальна активність обумовлюється інтересом. Саме наявність або відсутність інтересу визначає наявність або відсутність у діяч окремих індивідів соціальної активності. Поза інтересами не існує і соціальної активності².

В. Бернацький проводить і доводить думку, що інтерес відрізняється від решти прояву потреб істотною умовою: необхідністю існування відносин між суспільним формуванням на шляху до оволодіння предметом потреби³. Ціль також має зв'язок із потребою, але зовсім інший. Ціль безпосередньо відображає предмет у вигляді уявлення про нього. Тобто діяльність активізується, спонукається потребою, але спрямовується цілком — уявленням про предмет цієї потреби. Ціль в цьому аспекті не пов'язана із наявністю або відсутністю інтересу. Наявність потреби та її предмета, по своїй суті, лише обумовлює діяльність та ціль, але не інтерес. І при цьому потреба не стане єдиною і достатньою причиною цілі.

Інтерес не можна назвати потребою, хоча генетично він з нею пов'язаний. Відмінності між ними настільки глибинні, що неможливо кваліфікувати їх саме як різні сторони, властивості суспільства. Якщо для потреби діяльність служить умовою і можливістю її задоволення, то для інтересу діяльність — це засіб його здійснення, реалізації, тому що поза діяльністю інтересу просто не існує⁴. Інтереси пов'язані з відносинами з приводу заволодіння предметом потреби. Осягнення діяльності суб'єкта як процесу здійснення його інтересів, а інтересів —

¹ Див.: Арефьева Г. С. Социальная активность / Г. С. Арефьева. – Сер.: «Актуальные проблемы исторического материализма». – М.: Политиздат, 1974. – 231 с.; Чесноков Д. И. Общественный интерес и механизм действия социального закона / Д. И. Чесноков // Вопр. философии. – 1966. – № 9. – С. 5–11; Лавриненко В. Н. Интересы как категория исторического материализма / В. Н. Лавриненко // Вестник МГУ. Сер. «Философия». – 1964. – № 1. – С. 65–72.

² Бернацкий В. О. Интерес: познавательная и практическая функции / В. О. Бернацкий. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1984. – С. 101.

³ Там само. – С. 108.

⁴ Бернацкий В. О. Интерес: познавательная и практическая функции / В. О. Бернацкий. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1984. – С. 164.

як істотного виду суспільних відносин оголює ті нерозривні зв'язки, які об'єктивно існують між діяльністю людей, з одного боку, і суспільними відносинами — з другого.

Таким чином, не можна не враховувати те, що інтерес являє собою соціально детерміновану потребу. Проте відмінність інтересу і потреби полягає у властивості бути суб'єктивним відбиттям назрілих об'єктивних тенденцій суспільного розвитку. Потреби, інтереси, цілі є внутрішніми рушійними силами діяльності суб'єкта, і в цьому полягає їх спільність. Проте між ними є і різниця. Потреба порівняно з інтересом є більш широким поняттям. Потреба — це категорія, яка є загальною для двох форм руху матерії — біологічної і соціальної, інтерес — лише для соціального життя. Потреба — більш глибокий стимул, ближчий до необхідності. Інтерес — є устремлінням до задоволення потреби. Ціль — це усвідомлений інтерес¹. Отже, зв'язок потреби й інтересу відображається у ланцюгу «об'єктивні умови — потреби — інтереси — цілі — діяльність особи». Й інтереси в ньому є активним чинником, що закладає основу суспільного розвитку. В цьому полягає філософський підхід до розмежування потреб та інтересів.

Ототожнення інтересів та потреб призводить до психологізації категорії інтересу. В психологічному розумінні потреба — це «стан організму, в якому виражається його зайнятість від умов існування. У психологічному плані потреби є внутрішніми спонуканнями до діяльності, тобто мотивами. Кожна вища потреба задовольняється лише після задоволення нижчих»². А інтерес — форма прояву пізнавальної потреби, яка спрямовує особу на усвідомлення цілей діяльності і приводить до кращого відображення дійсності та буває безпосередньою викликаною привабливістю об'єкта й опосередкованою — спрямованою на об'єкт як засіб досягнення цілей діяльності³.

У соціологічному аспекті проблема обумовленості інтересів набуває абсолютно іншого, фундаментального звучання, якщо враховувати їх більшу широту, ніж ототожнення з потребами та віднесення до вторинних суспільних відносин. У цьому випадку постає необхідність не просто у підтвердженні зв'язку між економічним становищем

¹ Див.: Здравомислов А. Г. Потребности, интересы, ценности / А. Г. Здравомислов. — М. : Политиздат, 1986. — С. 72.

² Психологічна енциклопедія / Авт.-упоряд. О. М. Степанов. — К. : Академвидав, 2006. — С. 260.

³ Див.: Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Шапар. — Х. : Прапор, 2005. — С. 183.

суб'єкта та його інтересами, а у змістовному дослідженні процесу детермінації інтересів в її різноманітних формах¹. На поверхні соціального життя потреби виступають як складова частина, як внутрішній «нерв» різноманітних інтересів людини. В інтересах міститься дуже мінливий та рухомий згусток суспільних відносин, своєрідного «оформлення» потреб, що здатні до емпіричного спостереження.

Що стосується економічного аспекту, то в цьому плані червоною ниткою проходить позиція: де не існує потреби, там немає життя. У широкому розумінні, потреба — це необхідність привласнення суб'єктом засобів свого існування для збереження життя². Економічна потреба ще не означає дії, вона її лише передбачає³. Змістом потреби є збудник суб'єкта до привласнення об'єкта. Економічна потреба тим сильніша, чим є більш розвиненою. А розвивається вона у процесі задоволення⁴. І. Пастухов під потребами розумів «всі притягання людини, які сприяють її становленню як продукту природи, праці і суспільних відносин»⁵. А під інтересами — «усвідомлене відбиття потреб і запитів, які є специфічною властивістю людини»⁶.

Економічні інтереси, за домінуючою думкою вчених — це проміжна ланка між економічними потребами і конкретними видами діяльності людей⁷. Економічна потреба породжує економічний інтерес. Дія економічних інтересів забезпечує доцільну діяльність господарюючих суб'єктів для себе і для суспільства⁸. З іншого боку, інтерес не може обмежуватися лише потребами, оскільки інтерес — це самі економічні відносини. Економічні інтереси без потреб втрачають всякий сенс та практичну значущість, але не можна зміст економічних інтересів зводити лише до потреб, як не можна зводити власність суто до речей,

¹ Див.: Ханипов А. Т. Интересы как форма общественных отношений / А. Т. Ханипов ; отв. ред. А. К. Черненко, А. А. Чегулин ; АН СССР, СО Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск : Наука. Сиб. Отд., 1987. – С. 163.

² Там само. – С.10.

³ Анкудинов Ю. А. Экономические интересы – движущая сила экономического развития : учеб. пособие / Ю. А. Анкудинов. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1992. – С. 23.

⁴ Там само. – С. 24.

⁵ Пастухов И. С. Экономические интересы, производство и обмен при социализме / И. С. Пастухов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – С. 20.

⁶ Там само. – С. 22.

⁷ Див.: Анкудинов Ю. А. Экономические интересы – движущая сила экономического развития : учеб. пособие / Ю. А. Анкудинов. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1992. – С. 30.

⁸ Там само. – С. 34.

наголошують інші вчені-економісти¹. Якщо інтереси тотожні потребам, то спрямовувати інтереси господарюючих суб'єктів означало б спрямовувати їх потреби в одному напрямі, а це позбавлене всякого сенсу. Потреби не існують самі по собі. Існують конкретні потреби, які обумовлені конкретними виробничими відносинами та рівнем розвитку економіки, тобто потреби, що мають специфічну економічну форму відносин споживання. Отже, автори доходять висновку, що «інтерес як економічну категорію слід виводити не безпосередньо з потреби, а із системи економічних відносин»².

Юриспруденція як «слуга» економіки і «дитина» філософії має свій досвід у підходах до понять «інтерес» і «потреба». Так, в офіційному тлумаченні терміна «охоронюваний законом інтерес» (надане Конституційним Судом України у справі щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України від 1.12.2004 р.³) інтерес і потреби чітко розмежовуються: інтересом є прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного права і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам.

Таке розмежування, на жаль, не можна прослідкувати в доктринальних позиціях. О. Скакун вважає, що інтерес є позаправовою або доправовою категорією і відбивається в потребах особи, які виражаються в «діяльності з усвідомлення та реалізації цілей у суспільних відносинах»⁴. В. Ключевський називає інтересом певні потреби, які викликають спілкування між людьми і мають дієвий творчий характер⁵.

¹ Див.: Атаманенко Н. С. Проблема интересов в курсе политической экономии социализма : учеб.-метод. пособие / Н. С. Атаманенко, Н. В. Климин. – Л. : Ленингр. политех. ин-т им. М. И. Калинина, 1972. – С. 7.

² Там само. – С. 7–8.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України від 1.12.2004 р. // Уряд. кур'єр. – 2004. – № 239. – Дод. «Документи». – С. 7–12.

⁴ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. : пер. з рос. – Х. : Консум, 2005. – С. 379.

⁵ Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. Т. VI : Специальные курсы / В. О. Ключевский. – М. : Юрид. лит-ра, 1988. – С. 41.

В. Сиренко зазначає, що інтерес є об'єктивною субстанцією, продуктом об'єктивних потреб, необхідність задоволення яких примушує особу саме через інтереси вступати у певні суспільні відносини¹. А. Мережко відносить інтерес до суто суб'єктивного відображення в індивідуальній свідомості об'єктивних потреб індивіда, яке не може регулюватися правом². О. Малько і В. Субочев інтересом вважають єдність відбиття індивідуальності людини і об'єктивного світу, що вказує на її соціальний статус й відображена в необхідності задоволення потреб в межах існуючих суспільних відносин³. С. Михайлов про інтерес говорить як про категорію, «що відбиває необхідність задоволення потреб, які виникли і продовжують розвиватися в рамках певних економічних відносин»⁴. Р. Гукосян називає інтерес «соціальною потребою»⁵.

Таким чином, можна дослідити таку тенденцію. Загальнонауковий методологічний підхід до визначення поняття «охоронюваний законом інтерес» вимагає того, щоб категорія «потреби» не змішувалася з категорією «інтерес», не ототожнювалася і не набувала основного сенсового навантаження в тлумаченні терміну. В цивільних правовідносинах провідну роль відіграє інтерес як передумова їх виникнення. Саме він, у межах чинного законодавства, спонукає суб'єктів будувати свої правові зв'язки. Крім того, інтерес певною мірою визначає предмет цивільного права, відбиваючи майнові й особисті немайнові правовідносини через зв'язок особи і її потреб у певних благах. Безперечно, будь-які інтереси поряд із мотивацією та потребами є рушійною силою діяльності людей. Але, якщо мотивація — це збірне поняття, яке визначає процес свідомого вибору людиною того або іншого типу поведінки, що визначається комплексним впливом зовнішніх (стимули) та внутрішніх (мотиви) факторів, а потреба визначається як ставлення суб'єкта та іншого носія дії до об'єкта, від якого він залежить та на що

¹ Сиренко В. Ф. Проблемы интереса в государственном управлении / В. Ф. Сиренко. — Киев : Укр. думка, 1980. — С. 17.

² Мережко А. А. Договор в частном праве / А. А. Мережко. — К. : Юстиниан, 2003. — С. 10.

³ Малько А. В. Законные интересы как правовая категория / А. В. Малько, В. В. Субочев. — СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2004. — С. 25.

⁴ Михайлов С. В. Категория интереса в российском гражданском праве / С. В. Михайлов. — М. : Статут, 2002. — С. 12.

⁵ Гукосян Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве / Р. Е. Гукосян. — Саратов : Приволжское книж. изд-во, 1970. — С. 9.

спрямована його дія, то інтерес завжди виражає юридичний намір суб'єкта досягнути певних благ і є усвідомленою суб'єктом права необхідністю в отриманні певного матеріального або нематеріального блага або зміни правового статусу, що спонукають суб'єктів права вчинювати конкретні дії чи, навпаки, утримуватися від них, які знаходяться у правовому полі і не заборонені державою.

Венедиктова И. Методологические подходы к соотношению понятий «интерес» и «потребность» при обозначении юридической категории «охраняемый законом интерес»

Статья посвящена анализу понятий «интерес» и «потребность» с позиций философии, психологии, социологии и экономики с дальнейшим использованием этого общенаучного опыта для определения юридического термина «охраняемый законом интерес». Раскрыто соотношение понятий «интерес» и «потребность». Сделан вывод о невозможности отождествлять данные понятия и обозначать интерес только через наличие потребности. Дано понятие охраняемого законом интереса.

Ключевые слова: охраняемый законом интерес, потребность, юридическая категория.

Venediktova I. Methodological approaches to the correlation of concepts «interest» and «need» when referring to the legal category of «interest protected by law»

The article is devoted to the analysis the concepts of «interest» and «need» in terms of philosophy, psychology, sociology and economics with the continued use in the general scientific experience and to determine the legal term «interest protected by law». Revealed the correlation of the terms «interest» and «need» Concluded that it is impossible to identify these concepts. Given the concept of interest protected by law.

Keywords: interest protected by law, need, legal category.